

OPBOUW

WEEKBLAD TOT OPBOUW VAN HET GEREFORMEERDE LEVEN

uitgave van de gereformeerde persvereniging „opbouw“

Lachende kerk

„En Sara zeide: God heeft gemaakt dat ik lach: ieder die het hoort, zal om mijnentwil lachen.“

(Gen. 21 : 6)

In de wonderlijke geboorte van Isaäk heeft God zijn volk willen leren, dat de verlossing alleen aan zijn almachtige, herscheppende genade te danken is. Abraham en Sara waren al zo oud, dat uit hen naar menselijke verwachting geen nageslacht meer geboren kon worden. Toen werd Isaäk uit de honderd-jarige Abraham en de negentig-jarige Sara geboren. De Here wilde laten zien, dat heel het bestaan van Abrahams nageslacht en alle heil, dat Hij door dit nageslacht zou schenken, alleen vrucht van het wonder van zijn genade was.

Abraham heeft zich ontzaggelijk verblijd over de geboorte van Isaäk. Die blijdschap kwam niet alleen voort uit natuurlijke vaderliefde. In Isaäk zag Abraham het beloofde nageslacht, waarin alle geslachten der aarde gezegend zouden worden.

De Heiland zei later tijdens zijn omwandeling op aarde, dat Abraham zijn dag gezien had. Abraham wist niet precies hoe God zijn belofte der redding vervullen zou. De vleeswording, de kruisdood en de opstanding van de Christus waren hem onbekend. Maar Abraham wist wel van de belofte, die God aan de mensheid na de val in het paradijs gegeven had. En hij wist ook dat de vervulling van die belofte in en door zijn nageslacht zou komen.

Toen Isaäk geboren werd, zag hij de weg naar de toekomst open liggen en heeft hij zich verblijd. En later zei de Here Jezus: Die toekomst, waarover Abraham zich verblijd heeft was Ik. In Mij is Abrahams blijdschap vervuld.

Ook Sara heeft zich verheugd en zij heeft blij gelachen over het wonder Gods. Zij had leren verstaan, dat zowel de inhoud als de wijze van vervulling van de belofte Gods wonderlijk is. Bij de aankondiging van Isaäks geboorte had zij ongelovig gelachen en gezegd: „Kom nou, ik ben een oude vrouw“. Zij zag alleen de onmogelijkheid van het moederschap naar de maatstaf van het vlees.

Toen Isaäk geboren was, lachte zij weer. Maar nu in heilige vreugde. Omdat zij gezien had hoe ongedacht Gods genade is. In grote blijdschap streelden haar oude handen de kleine Isaäk. God deed haar lachen. Al wie het hoort, sprak zij, zal om mijnentwil lachen. Ieder die het hoort, zal vol vreugde neerknielen voor die God, die in zijn doen met Sara heeft laten zien hoe wonderlijk zijn genade is en hoe ondoorgrondelijk zijn wegen zijn.

Sara had nooit kunnen denken, dat God zo zou handelen. Zij had een en andermaal zelf het heft in handen genomen en allerlei oplossingen gezocht. Maar die menselijke weg wilde de Here niet op. Hij wilde Abraham en Sara en heel Abrahams nageslacht en allen die in de voetstappen van Abraham zouden wandelen, zijn wijsheid en kracht laten zien. Hij doet het alleen. De verlossing komt alleen door het wonder van zijn genade. Dat heeft Hij Sara en allen die het horen willen, op een bijzondere wijze willen inprenten.

Sara heeft het verstaan. Zij was er door overweldigd. Daarom heeft zij gelachen in stralende vreugde. En allen die iets van de

grootheid en heerlijkheid van God hebben leren verstaan, lachen met haar mee.

* * *

De Satan had indertijd gelachen. Hij dacht: God heeft Abraham wel mooie beloften gegeven, maar Sara kan toch geen kinderen krijgen. En toen Abraham en Sara oud waren geworden, leek de kans op vervulling der beloften voor goed verkeken. Satan had groot plezier. Maar de Here had zijn belofte gegeven. En zou de Here beloven en niet doen? Die in de hemel woont lachte. Hij lachte Satan uit. Hij lachte om de dwaze overleggingen der mensen, die alleen rekenen met de natuurlijke mogelijkheden en geen oog hebben voor de macht van Gods liefde. Isaäk werd geboren! Dat was het goddelijk antwoord op de lach van Satan en het ongeloof van het vlees. Hij gaf aan de honderdjarige Abraham en de negentigjarige Sara een zoon.

En Abraham lachte en Sara lachte. Al wie het hoort, lacht. Hij lacht met God, die, boven alle gewroet van Satan en gepeuter van mensen tronend, zijn wonderen werkt. Zij loven Gods macht, die onbepert, gadeloze wonderen werkt.

God de Here heeft in de geboorte van Isaäk aan heel Abrahams geslacht en aan alle heil, dat Hij door dit geslacht geven zal, het merk opgedrukt, dat het alleen van zijn wonderlijke, goddelijke wijsheid en almacht komt.

Zo werkt de Here nu. Wonderlijk van raad is Hij en krachtig van daad. Dat merk ligt op al zijn werken. Ook op de geboorte, de dood en de opstanding van de Christus, de grote nakomeling van Abraham.

Hij doet ondanks de aanslagen van de Satan de nakomelingen van Abraham in Kanaän wonen en de grote Zoon van Abraham in Bethlehem geboren worden. Hij doet zijn eniggeboren Zoon vlees en bloed uit de maagd Maria aannemen. Niemand had kunnen denken, dat zó Gods wegen zouden zijn. En in de kerstnacht zongen de engelen en zij lachten in heilige vreugde.

Toen de Here Jezus op Golgotha stierf aan het kruis, lachte de Satan. Christus' werk scheen mislukt. Een gekruisigde was voor het Joods besef een verdoemde. In de thora stond immers: „Vervloekt is een ieder die aan het hout hangt“. Nooit zou een Jood nu meer in Jezus als de Messias geloven. Iemand die naar de verdoemenis was gegaan, kon niet de Messias zijn. Maar God in de hemel lachte en al wie het hoort, lacht. Christus ging inderdaad naar de hel. Maar Hij droeg de vloek Gods voor zijn volk. En zijn kerk zingt heden blij: „In het kruis zal 'k eeuwig roemen en geen wet zal mij verdoemen, Christus droeg de vloek voor mij.“

Toen de Heiland gestorven was, lachte de Satan weer. Jezus van Nazareth was dood. 't Was afgelopen. De discipelen en de vrouwen dachten het ook. Zij zaten met het hoofd tussen de handen. Maar zij rekenden niet met Gods beloften en zagen alleen op menselijke mogelijkheden. God lachte. Hij wekte zijn Zoon op uit het graf. De dood was overwonnen. En de discipelen en de vrouwen lachten. Verbijsterd, overweldigd door het wonder van Gods genade. En al wie het hoort, lacht in heilige vreugde. Nu jaagt de dood geen angst meer aan, want alles, alles is volbracht. Daarna is het pinksteren geworden. De

INHOUD:

Lachende kerk	R. B.
Over het Evangelie	C. V.
De Kleyne Luyden	J. W.
Om de vrijheid	G. V.
Enkele cijfers	J. M.
Persschouw	
Kerknieuws	

Heilige Geest is gekomen. En de lach van God en zijn volk heeft zich — door de prediking van het Evangelie — meegedeeld aan duizenden en miljoenen. Het wonderwerk van God gaat door. Ondanks het woeden van Satan en de tegenwerking van de haters Gods. Ja, sterker nog, God spant de Satan en het woelen der mensen nog voor zijn wagen, zodat zij in al hun drukke draven, ondanks zichzelf zijn zegewagen trekken. Dagelijks bewerkt Hij de wonderen van zijn genade. Hij maakt dode zondaren levend. Hij schenkt hun vergeving en zijn Heilige Geest. Hij brengt dagelijks toe tot de gemeente, die gered wordt.

En wanneer alles geschied is, dat geschieden moet, komt de Christus weer. Dan zal de verbazing en de blijdschap der kerk ten hoogsten toppunt stijgen en zij zal zich in eeuwigheid verbazen over de wonderen Gods en eeuwig met God lachen over zijn wondere wijsheid.

* * *

Nu zijn wij hier op de aarde. Wij mogen ons verbazen over Gods wonderen. En wij mogen vasthouden, dat Hij zijn beloften vervult. Wij zijn, als wij ons daaraan vastklemmen, geen dromers of fantasten. Er is niets vaster dan Gods beloften. Zij zijn vaster dan de grond, waarop wij staan. Bergen mogen wijken en heuvelen wankelen, Gods beloften blijven staan. Zij zijn vaster dan de bergen.

Wij mogen lachen over de wonderen, die Hij heeft van ouds gedaan. Wij mogen lachend uitzien naar de toekomst, die Hij beloofd heeft en die zeker komt. We schreien menigmaal in de nood en de gebrokenheid, in de zonde en de ellende van het leven. Maar wij mogen ook weer lachen. God lacht en Sara lacht en Gods kerk lacht. Zij lacht met God. Een blijde, bevrijde en bevrijdende lach.

Rabelais heeft eens geschreven, dat de lach het privilege van de mens is en het voorrecht van de geest. Daar is wel wat van waar. Maar — zoals dat met veel dingen het geval is — ook dit goddelijk geschenk is bedorven.

Gods kinderen mogen echter weer lachen. In de kerk wordt gelachen met de lach van Sara over de grootheid van God en de wonderen, die Hij werkt. Isaäk is geboren. Abrahams grote Zoon is op aarde gekomen. Hij is gestorven en opgestaan. Hij heeft zijn Geest uitgestort. God gaat door met zijn aanbiddeljk wonderwerk. En wij mogen ons, wanneer wij de Here Jezus lief hebben, opgenomen weten in dat grote werk Gods. De Heilige Geest hebben wij nu reeds als eerste gave. En straks zal de Here ons nog veel meer geven.

Dat fantaseren wij niet en daar houden wij ons niet mee zoet. Wij geloven Gods beloften. En die zijn vaster dan de bergen. Wij zijn realisten. Die naar de Satan luistert en op de mens bouwt, is een fantast. Wie op Gods beloften bouwt, is realist.

Wij spreken met aandacht en ontzag van zijne wond'ren dag en nacht. En wij lachen met God en met Sara. Wij lachen. Vrolijk. Bevrijd.

Oegstgeest

R. Brands

Over het Evangelie

(III)

Het evangelie van Jezus Christus

Het evangelie is het wonderlijke woord waarin God zijn vergevende en verlossende genade aan de mensen bekend maakt en geeft.

Dat evangelie, zo schreven we in ons vorige artikel, werd reeds in 't Oude Testament aan de mensen verkondigd.

De vaderen uit de tijd vóór Christus' komst in het vlees, zo leerde Calvijn, hebben wat het zalig worden uit genade betreft deel gehad aan hetzelfde evangelie als wij. Er is tussen de wet — het Oude Testament — en de leer van het evangelie zo weinig verschil dat de wet veeleer niets anders is dan de voorbereiding van het evangelie.

Maar, en dat vloeit uit wat Calvijn zegt vanzelf voort, het evangelie werd in zijn volle rijkdom toch niet eerder verkondigd dan nadat Jezus Christus was geboren. Want het volle evangelie heeft tot inhoud Jezus Christus en alles wat Hij deed en doet om de mens te verlossen uit de macht van de zonde en hem terug te brengen in de gemeenschap met God. Het eigenlijke evangelie, aldus Calvijn, is de plechtige verkondiging, de feestelijke herautenroep omtrent de in Christus geopenbaarde genade of, zoals hij ook wel zegt, van de verschenen, de geopenbaarde Christus.

We kunnen het kort en goed zo zeggen: de inhoud van het evangelie is Jezus Christus zijn geboorte, lijden, sterven, opstanding, hemelvaart en alles wat Hij, sindsdien ter verlossing der wereld doet.

Inderdaad, Jezus Christus is de „inhoud”, de „substantie”, de „materie” van het evangelie. Want in Hem en door Hem openbaart God zijn genade zo krachtig, zo rijk, zo nabij als maar mogelijk is. In de volheid des tijds komt die genade in de persoon en het werk van de Heiland het leven der mensheid, het leven van ons, triomferend binnendringen. In Christus hebben de apostelen het Woord des levens met de ogen gezien en met de handen getast. In de Heiland komt de verzoening met God en het eeuwige leven en de zaligheid in een wereld verloren in schuld. Maar Jezus Christus is niet alleen de inhoud van 't evangelie - hij predikt het ook. Telkens wordt het in de Schrift gezegd, dat Jezus de steden en dorpen van het Heilige Land doortrok predikende het evangelie van het Koninkrijk. Waar het in zijn prediking om ging was dus het Koninkrijk. Het Koninkrijk dat in Hem is geconcretiseerd, belichaamd, dat Hij is. Het Koninkrijk dat volgens een woord van Paulus bestaat in gerechtigheid, vrede en blijdschap door de Heilige Geest. Dat wil zeggen: in het volle heil, de volkomen verlossing.

Jezus predikt nu het **evangelie** van dat Koninkrijk. Hij brengt de blijde boodschap, waarin dat Koninkrijk gestalte verkrijgt, zich baan breekt in de wereld en aan de mensen geschonken wordt.

En dat evangelie **predikt, verkondigt** de Heiland. Dat wil zeggen: als een door God zelf gezonden heraut, als een heraut door wie God zelf spreekt kondigt Hij het af, maakt Hij het „rechtskrachtig” en brengt Hij het als een alles beheersende, verlossende macht in de wereld der mensen en doet Hij het redding brengend triomferen in de harten van allen die de Vader Hem gaf.

* * *

Onmiddellijk nadat de Heiland geboren is begint de prediking van het volle evangelie.

Want een engel komt uit de hemel. Een engel is nu evenals later na Christus' opstanding de eerste vreugdebode. En hij roept de herders in Efratha's velden toe: Weest niet bevreesd, want zie, ik verkondig u grote blijdschap, die heel het volk zal ten deel vallen: U is heden de Heiland geboren, namelijk Christus, de Here, in de stad van David.

O neen, dit engelenwoord is weer allerminst een neutrale mededeling, een vrijblijvende kennisgeving van het feit dat de beloofde Messias eindelijk geboren is.

Geen sprake van.

De engel **verkondigt** de herders grote blijdschap. Dat wil zeggen: hij draagt die in het woord dat hij spreekt, in dat evangelie, naar hen toe, hij stort die over de herders uit. Want hij roept de herders toe: Ik verkondig u grote blijdschap. Mijn boodschap, mijn evangelie is door God zelf voor u bestemd en wordt krachtens zijn opdracht door mij tot u gericht, aan u geadresseerd. Daarom geef ik u die grote blijdschap. Ik dompel u er in!

En niet alleen u! Neen, wat ik u verkondig, het evangelie dat ik u predik, is ook bestemd voor het gehele volk. De blijdschap, die er de inhoud van is zal heel het volk ten deel vallen. Want die blijdschap „is” Jezus Christus. Voor u en voor het ganse volk is heden de Heiland geboren. Wat dat volk met die blijdschap zal doen is een andere zaak. Daar heb ik het nu niet over. Ik breng u, uit naam van God zelf, en in opdracht van Hem dit volle, blijde evangelie: Voor u en voor het gehele volk is zo juist, en hier vlak bij, het grootste wonder der wereld geschied. Want voor u en voor het gehele volk is de Heiland geboren, namelijk Christus, de Here.

Zo ging het met de prediking van het evangelie toen de Heiland geboren werd. Tegelijk met de geboorte van Christus weerklonk het evangelie daarvan in de donkere wereld. Tegelijk met de goddelijke **daad**, waardoor het heil waarachtig in de wereld, in de mensheid inkwam, weerklonk het goddelijk **woord** waardoor het op hen betrokken werd, waardoor het tot een verlossende, reddende macht in hun leven werd gemaakt.

Dit woord, dit evangelie werd eerst door één enkele engel verkondigd.

Maar onmiddellijk daarna — en zo iets was op de aarde nog nooit eerder vertoond — geschiedde dat door een heirleger van engelen. Zoveel was God gelegen aan de verkondiging van het evangelie van Jezus Christus. Want nog eens: in dat evangelie geeft God de Verlosser der wereld aan de herders, aan heel het oude volk, ja, maar in hem ook aan heel de wereld.

* * *

Als Jezus ongeveer dertig jaar oud is geworden en Hij overeenkomstig de wil van zijn Vader publiek gaat optreden onder het israelitische volk, is zijn voornaamste arbeid het over prediken van het evangelie van het Koninkrijk.

In het evangelie van Lucas wordt ons daarvan een boeiende en duidelijke tekening gegeven.

Jezus, zo verhaalt hij, kwam in het begin van zijn optreden in Galilea ook te Nazareth. Daar was Hij opgevoed.

Toen het sabbath was geworden ging Hij, zoals dat zijn gewoonte was, naar de „godsdienst oefening” in de synagoge. In de samenkomsten welke in de synagogen werden gehouden, werd ook steeds, en wel als laatste akte daarvan, een stuk uit de profetische boeken van het Oude Testament gelezen. Deze lezing geschiedde door een gewoon lid van de synagogale gemeente.

Op de sabbath waarover Lucas schrijft deed Jezus dat. Toen het zover was gekomen gaf de dienaar van de synagoge aan Jezus de boekrol van Jesaja en staande voor het volk leest de Heiland de bekende woorden: „De Geest des Heren is op Mij, daarom dat Hij Mij gezalfd heeft, om aan armen het evangelie te brengen, en Hij heeft Mij gezonden om aan gevangenen loslating te verkondigen en aan blinden het gezicht, om verbrokenen heen te zenden in vrijheid, om te verkondigen het aangename jaar des Heren”.

Wanneer Christus deze profeten heeft gelezen sluit hij het boek, geeft het aan de dienaar van de synagoge terug en gaat dan zitten om naar aanleiding van het zo juist gelezene nog enkele ogenblikken te spreken. En dan zegt Hij die geweldige woorden. „Heden is dit Schriftwoord voor uw oren vervuld”.

Dat wil zeggen: Daardoor dat Ik deze woorden spreek en gij ze hoort, daardoor dat ze door Mij tot u gesproken worden, geschiedt metterdaad wat Ik daareven voorlas. Wat dat

is? Wel de gebondenen van Satan worden metterdaad vrij. De blinden gaan de ogen open. Die verpletterd waren onder zonde, schuld, ellende werden bevrijd van hun last. En de nieuwe, de eeuwige heilstijd nam een aanvang. Jezus **zei** dat en daarop en daardoor **geschiedde** dat alles.

Zie, dit is het evangelie dat Jezus Christus brengt. Dit is de prediking van het evangelie, zoals die door de Here Christus geschiedt.

Neen, nog eens, dat evangelie van de Heiland is maar niet een verhalend, mededelend, verklarend, aanduidend, schilderend, uitleggend, betogend of welk ander soort woord ook.

Ongetwijfeld, van dat alles ligt er in meerdere of mindere mate ook wat in het woord van het evangelie. Maar dat evangelie is tegelijk veel en veel meer dat. Het is ook totaal wat anders dan dat. Het is het **gevende**, het **verlossende** woord. Het is het woord dat „is wat het „zegt” en tot stand brengt wat het aanduidt. Het is het machtige heilbrengende heilwerkende woord, waardoor Jezus Christus alles in en met de mensen doet en aan de mensen geeft wat Hij ook maar in en met hen doen en aan hen geven wil.

* * *

Dit evangelie van Jezus Christus, het is het vervulde, het volle evangelie, moet nu naar de uitdrukkelijke opdracht van de Here zelf alle eeuwen door aan alle volken, stammen, natiën en talen gepredikt worden.

Jezus Christus wil dat doen en doet dat ook door middel van zijn dienaren, zijn gezanten. De prediking van zijn evangelie door middel van zulke gezanten begon reeds toen Jezus nog op aarde was. Hij zond als zodanig eerst zijn twaalf apostelen het land door. En daarna nog zeventig andere discipelen. Na Christus' hemelvaart en de uitstorting van zijn Geest begint de zegetocht van het evangelie naar de einden der aarde, een triomftocht die voleindigd zal worden op de jongste dag. Door alle tijden heen zal Christus zijn discipelen roepen om dat evangelie uit te dragen. Heel velen van hen worden door Hem gerequireerd om van deze preidking hun levenstaak te maken al hun geld, krachten en tijd daaraan te wijden.

Maar tegelijk roept Hij daartoe ook allen die in Hem geloven — zonder enige uitzondering. Als ten gevolge van de veroordeling en de dood van Stefanus de gelovigen van Jeruzalem uit die stad wegluchten en verstrooid worden, zwermen zij uit door de streken van Judea en Samaria, verkondigende het evangelie van Jezus Christus. En Petrus bindt het de gelovigen op het hart, dat ze te allen tijde bereid moeten zijn tot verantwoording aan allen die rekenschap vragen van de hoop die in hen is.

Zoals Christus beloofd heeft, komt Hij in de tijd na Pinksteren in die prediking van het evangelie zelf naar de mensen toe. Hij staat achter hen als zij zijn evangelie verkondigen. Hij is in hen en spreekt dóór hen. Het evangelie dat zij prediken is en blijft zijn evangelie met al de rijkdom en kracht daarvan. Uiteindelijk immers is Jezus Christus zelf de spreker ervan. Zoals Hij er ook altijd de „inhoud” van blijft. Christus was, is en blijft zowel het „subject” als het „object” van zijn evangelie.

Het evangelie van Jezus Christus blijft daarom ook als het door zijn discipelen bediend wordt de wettige heilshistorische proclamatie van het gekomen zijnde en nog steeds komende messiaanse rijk, het koninkrijk der hemelen. Het blijft juist als zijn evangelie het grote heil, het eschatologisch heil tegenwoordig stellen overal waar het gepredikt wordt precies zoals dat geschiedde toen Jezus nog op aarde was en het „zelf” verkondigde.

Ook als Hij zijn dienaren met zijn evangelie de wereld instuurt, blijft de Christus de grote, de eigenlijke, de enige Evangelieverkondiger. Wie daarom de dragers, de bringers van het evangelie hoort, hoort Hem. Wie hen ontvangt, ontvangt Christus zelf. En, tegelijk met Christus ook zijn Vader die in de hemelen is. Maar ook omgekeerd. wie de verkondigers van het evangelie verwerpt, verwerpt daarmee ook Hem die ze gezonden heeft.

Uit wat we zeiden blijkt wel overduidelijk dat de prediking van het evangelie een gebeuren is van inderdaad ontzagwekkende rijkdom, kracht en ernst.

Men komt daarvan diep onder de indruk als men in de Schrift nagaat hoe het evangelie daarin nader wordt omschreven en welke krachten het in zich draagt. Het evangelie, zo lezen we, is kort en goed en zonder meer het evangelie van God. De eeuwige, almachtige, genadevolle God is er uiteindelijk de eerste — en laatste — spreker van. En Hij is er ook van het begin tot het eind de „inhoud” van. Zijn almachtige kracht wordt erin openbaar. De Schrift spreekt er daarnaast ook van, dat het evangelie het evangelie is van Gods genade. Want het is vol van de goddelijke genade. Het draagt die genade naar de mensen toe, doet ze overwinnend in hen indringen en schenkt hun die ter zaligheid. Het evangelie wordt voorts ook getypeerd als het evangelie aangaande Gods Zoon, het evangelie van Jezus Christus en dan nader als het evangelie van Diens opstanding en heerlijkheid. Het is immers speciaal Jezus Christus met alles wat Hij voor de zijnen is en heeft, die zich daarmee tot de wereld wendt en zich tot haar eeuwig heil aan haar geeft. En om niet meer te noemen: de Schrift karakteriseert het evangelie ook nog als evangelie van het Koninkrijk Gods, van onze behoudenis en onze vrede. Paulus noemt het eenmaal het evangelie van de heerlijkheid van de zalige God.

Ontzagwekkend is inderdaad ook de kracht die in de bijbel aan het evangelie wordt toegeschreven. We lezen dat het een kracht Gods is tot behoud, omdat Gods gerechtigheid daar-

in wordt geopenbaard. Dat wil zeggen: het evangelie is een goddelijke zaligmakende kracht, omdat die goddelijke gerechtigheid ons daardoor deelachtig wordt gemaakt. Van de prediking van het evangelie zegt Paulus hetzelfde. Ook die typeert hij als een „kracht Gods”. Ze is niet maar een „middel” waardoor God kracht oefent. Neen ze is zelf, als zodanig, goddelijke kracht. Paulus schreef eens het bijna brutale woord, dat hij door het evangelie de korinthische broeders had „verwekt”. Wat zeggen wil, dat hij ze door het evangelie had doen wedergeboren worden, ze daardoor tot nieuwe mensen had gemaakt. Zo groot is de waarde van het evangelie, dat de gelovigen als het er op aan komt zelfs hun leven daarvoor moest geven. Het evangelie is immers veel „beter” dan het leven. De stad aan welke het evangelie eenmaal werd gebracht, maar dat verwierp, zal het naar het eigen woord van de Heiland in het oordeel Gods veel zwaarder te verantwoorden hebben dan Sodom en Gomorra. Geen enkele zonde is in Gods oog zo verschrikkelijk als het verwerpen van het evangelie van zijn Zoon.

Ja, zo onvoorstelbaar groot is de betekenis van het evangelie en van de prediking ervan, dat deze wereld niet zal, niet **kan** voorbijgaan en de nieuwe wereld niet zal, niet **kan** komen dan nadat de prediking van het evangelie op aarde voleind is.

De „wanden der historie” worden door de prediking „uiteengehouden”. Het verloop en de voleinding der wereldgeschiedenis worden uiteindelijk bepaald door de loop van het evangelie. C. V.

minder dan Groen van Prinsterer met klem van argumenten deze discreminatie van de Afgescheidenen heeft bestreden en weerlegd, is zij nog steeds gangbaar en zelfs Gereformeerde sprekers en schrijvers noemen ten onrechte de kleine luiden: de sociaal en maatschappelijke „ellendigen”. Dit woord is wel en ten volle van toepassing op de volksklasse, de mindere man van die dagen, maar geldt zeker niet voor de stand der kleine luiden.

* * *

Wij geven eerst een korte schets van de volksklasse, de mindere man.

De in 1910 overleden letterkundige en journalist bij „De Standaard”, J. Postmus, geeft in zijn laatste boek: „Oud Holland en de revolutie”, een fijne schets van het Holland der 18e en 19e eeuw. „Daar is een tijd geweest, dat ons goede Nederland in deftige zelfgenoegzaamheid, die geens dings gebrek had, dreigde onder te gaan.

„Toen zat voornaamheid, voornaam geleerdheid ook wel, in hoge koepels aan vaarten en vlieten of ter zijde van de weg, uit te kijken, hoe „genoeglijk” het „volk” zijn kermis vierde; hoe het voor den vedel danste; naar den vogel schoot, of in de kaatsbaan speelde; hoe het vrije en trouwde. Toen kregen wij boeken over „volks” gebruiken en „volks” vermaken. Wat heeft men er zich niet aan verkneuterd! Het Conservatisme — gelijk later het Liberalisme, nog niet door socialisme opgejaagd — was zich zelf ten natie. De „mindere man” diende zo ongeveer tot stoffage van het tafereel. Zoo heeft een komediestuk zijn figuranten, die wel geen rol spelen, maar die men toch niet zou willen missen. Alleen was er dit verschil, dat men figuranten naar huis kan zenden, maar er voor de armen „liefdadigheidszin” behoort te wezen tegen de honger. Die was er dan ook. Maar daarmee dan ook uit. Tegenpraat werd niet verwacht. Voor 't overige, men had er voorts ook niets op tegen dat er armen waren. Rijken en armen moesten er zijn, al was het alleen maar om des te beter op prijs te stellen de voorrechten, welke de gegoede klasse geniet. (Aldus in Gedenkschriften van Van der Duin van Maasdam³⁾”.

Meesterlijk tekent Postmus hier de scherpe tegenstelling tussen de verwaten hogere stand en de volksklasse in het begin der vorige eeuw. Maar naarmate de eeuw vorderde werd het leven van het „volk” minder genoeglijk. De zelfgenoegzaamheid werd gevolgd door dom conservatisme op schier alle gebied. Nederland werd politiek, sociaal en economisch een onderontwikkeld gebied en voor het „volk” was geen werk en geen brood. Voor een groot deel van de lagere volksklasse werd de „bedeling” en de particuliere liefdadigheid de enige, in ieder geval voornaamste bron van inkomsten. Pas na 1850 „begint een geleidelijke bevrijding van de arbeidende klasse uit het pauperisme, ingeleid door een voorlopig nog bescheiden belangstelling in de arbeider⁴⁾”.

Vooruitstrevende jonge liberalen uit de hogere standen kregen oog voor de ontstellende achterstand van het Nederlandse bedrijfsleven, dat nog maar steeds vasthield aan laat middeleeuwse produktiemethoden. Zij zagen ook in, dat met een verpauperde volksklasse geen bedrijfsleven kon worden opgebouwd, dat met enig succes de concurrentie met de reeds geïndustrialiseerde buurlanden het hoofd kon bieden.

Maar dat was na 1850, en pas in de jaren 70 kwam, op initiatief van jonge liberalen en onder hun patronaat, het eerste schuchtere begin van sociale arbeidsorganisatie.

In de jaren van de strijd om het recht van de Afscheiding; in de periode van bittere vervolging, tussen 1830 en 1850, was het beeld van de volksklasse, zoals het getekend wordt door prof. Brugmans: „Beschouwen wij de persoonlijkheid van den arbeider in haar geheel, dan zien wij iemand voor ons, die zich in zijn armoedig bestaan in doffe berusting schikt; wien de lichamelijke en geestelijke kracht ontbreekt om zich op te werken; wiens ontwikkeling te gering is om zelfs aan de mogelijkheid van lotsverbetering te denken; in het algemeen: iemand die nog volslagen onmondig was⁵⁾”.

Deze tekening van de door honger en armoede verpauperde volksklasse vinden wij meer genuanceerd terug in de oude rijmbundels, die de hogere standen van die dagen uit verveling en zinloos tijdverdrijf produceer-

De kleyne luyden

(I)

„t Woord was daarom door Prins Willem zoo juist en zoo bezielend gekozen, toe ook hij het, na veel worsteling, tenslotte uitriep: Niet wat machtig naar de wereld, maar alleen wat schuilt onder de kleyne luyden heft met mij de barier omhoog voor de eere onzes Gods”.

Deze woorden sprak dr. Abr. Kuyper tijdens zijn deputatenrede: „De Kleyne Luyden” in November 1917. De aanduiding „kleyne luyden”, hier door Prins Willem gebruikt, is de eeuwen door gangbaar gebleven. Maar ook is de eeuwen door getwist over de vraag, wie eigenlijk onder de kleyne luyden moesten worden verstaan¹⁾.

Evenals het historische woord „Geuzen”, was het voor de een 'n scheldwoord, voor de ander 'n ere naam.

Kleyne luyden was een scheldwoord in de mond van al wat machtig was in de wereld, een schimpwoord in de mond van de mannen der „verlichting” in de vorige eeuw.

Maar dr. Abr. Kuyper heeft, in navolging van Groen van Prinsterer „kleyne luyden” weer tot ere naam gemaakt en als wij horen spreken van kleyne luyden, denken wij direct aan de vaders van Afscheiding; aan de mensen van de nachtschool die in vrome gezelschappen — in een tijd van diep geestelijk verval — het goud van de Gereformeerde waarheid bewaarden en doorgaven; denken wij aan de sluimerende bevolkingsgroep, welke onder de geniale leiding van Kuyper tot sociale en politieke mondigheid kwam. Aan de vaders van de Afscheiding, aan de eenvoudigen van de conventikels. Aan de oude strijders voor emancipatie, voelen wij ons nauw verwant en als wij hen met 'n enkel woord willen aanduiden, spreken wij over hen als „de kleyne luyden”.

Zo moet ook de titel van deze artikelen worden verstaan.

Wij handelen niet over de kleyne luyden van Prins Willem, maar over de kleyne luyden van de vorige eeuw.

En daar is alle reden voor.

De kleyne luyden, waarvan Prins Willem sprak, zijn er de eeuwen door geweest.

Zij waren er ook in de eeuw van Afscheiding, van Patrimonium en de oprichting van de Anti Revolutionaire Partij. De kleyne luyden hebben bij elke reformatie vooraan gestaan.

Waar de vromen uit de hogere standen, traag en vele vonden zoekende, weifelden — denk aan de deftige vrienden van het reveil — hebben zij voor waarheid en recht resoluut de knoop doorgehakt. Zij waren hoekig soms en rauw, doorgaans hard voor zichzelf, nog harder voor de broeders en kiezelhard voor hen die de reformatie tegenstonden, maar die hardheid hadden zij geleerd en nodig in de strijd voor waarheid en recht. Zij moesten zich vechtend verdedigen tegen de dragers van het ambt der overheid; vechten tegen de infame laster en ophitserij van de synodale machtsmisbruikers, vechten tegen de zelfvoldane, deftige predikers der Verlichting; vechten tegen het opgehitste gepeupel.

Dat zich moeten verweren, én tegen de zelfgenoegzame, voornaam deftigheid, én tegen de doffe apathie van de bedeelde volksklasse, heeft het karakter van de kleyne luyden mede gevormd en bepaald. Zij vormden in de maatschappij van hun dagen een eigen stand en verdedigden tegenover de hogere en lagere standen hun eigen maatschappelijke status.

Zij wilden zelfstandig zijn, geestelijk en maatschappelijk. Zij waren de vrije boeren, vissers, water en vuur venters, komenijsbazen en schippers. Sommigen hadden een rijk bestaan, maar de meesten leefden in die tijd van mufte economie op de grens, soms onder de grens van armoede. Zij leden echter liever honger en gebrek, dan de hand op te houden bij de bedeling.

Dat waren en zó waren de kleine luyden, waar de reformatie der vorige eeuw haar aanhang vond.

Neen, niet alle kleine luiden behoorden tot de afgescheidenen, maar wel kan worden gezegd, dat, op enkele uitzonderingen na, alle afgescheidenen behoorden tot de kleine luiden.

Wij zeiden eerder, dat er alle reden is om nog eens te handelen over de kleine luiden van de vorige eeuw, speciaal met betrekking tot de vaders van de afscheiding. Want zij hebben op de Gereformeerde kerken en op het Gereformeerde leven een stempel gedrukt, dat ook nu nog niet is uitgewist. En dat niet alleen!

Mannen van naam hebben in de vorige eeuw van de afgescheidenen gezegd, dat zij bijna zonder uitzondering behoorden tot de lagere volksklasse. Dat zij ten enmale onbekwaam waren om „enigszins ingewikkelde geschilpunten” te vatten, laat staan tot het redeneren en beoordelen daarvan²⁾. Hoewel niemand

den, wij vinden het ook in Hildebrands van alle sociaal gevoel gespeende „Camera Obscura”, en in de werkelijk sociaal bewogen Schetsen uit de Pastorie van Mastland.

De volksklasse, de lagere stand van de dagen der Afscheiding was totaal afgestompt, geestelijk en moreel. Bij hen was geen spoor van interesse voor sociale, politieke, laat staan kerkelijke strijdsvragen. De (Ned. Herv.) kerk deed ook mee aan de bedeling en daarom was de mindere man lid, maar andere banden dan materiële en misschien historische, had hij aan de kerk niet. Om de niet te missen kerkelijke bedeling niet in gevaar te brengen voldeed hij aan de gestelde voorwaarde zondags de kerkdienst te bezoeken en nam dan plaats op de voor hem gereserveerde „armenbanken”. Maar noch de moralistische verhaaltjes van de predikanten der Verlichting, noch de rechtzinnigheid van orthodoxe dominees, deden hem iets. Als hij z'n kerkelijke broodheren daarmee 'n plezier kon doen, was hij gaarne bereid de „Cocksianen” onder de kleine luiden te molesteren. De stand der kleine luiden, die zich, ondanks eigen armoede soms, zo uitdrukkelijk distancieerde van de bedeelde volksklasse, werd toch al met jaloezie bekeken. De „fijnen”, de „Cocksianen” onder hen, die zich van alle andere bevolkingsgroepen onderscheidde door het vechten, niet alleen voor maatschappelijke, maar ook voor kerkelijke en geestelijke zelfstandigheid, kwamen, ook in streken waar de klassetegenstellingen niet zo scherp waren, in conflict met de oude gemeenschapen⁶⁾.

Neen, de kleine luiden, en vooral de afgescheidenen onder hen, hadden niets gemeen met de lagere volksklasse. Zij vierden niet

genoeglijk kermis, deden niet mee aan veldansen, vogelschieten en kaatsen. Zeker, velen hadden een armoedig bestaan, maar zij aanvaardden die gelovig en niet in doffe berusting. De dagelijkse omgang met de bron van alle wijsheid en kennis, de Bijbel; het onderling verkeer in vrome gezelschappen, het lezen en bestuderen van de geschriften der oude schrijvers, had hen een ontwikkeling gegeven, waartegen zelfs de voorname geleerdheid van de moderne theologen niet opkon.

En zo wekten vooral de afgescheidenen naar alle kanten ergernis. De hand van allen was tegen hen. Jac. Wijnands

¹⁾ „De Kleyne Luyden”, openingsrede ter deputatenvergadering van 23 November 1917, door dr. A. Kuyper. Uitg. Kok, Kampen, 1917. Deze brochure is mij, met het ter gelegenheid van het eeuwfeest der Afscheiding uitgegeven gedenkboek: „Van 's Heeren wegen”, welwillend in bruikleen afgestaan door de Dr. Abr. Kuyperstichting, Dr. Abr. Kuyperstraat 5 te Den Haag.

²⁾ „Figuren en aspecten uit de eeuw der Afscheiding”, door ds. J. Bosch. Uitgave, Oosterbaan en Le Cointre, Goes, 1952. Blz. 35 e.v.

³⁾ „Oud Holland en de revolutie”, door J. Postmus. Uitg. Kok, Kampen, 1910. Blz. 331 e.v.

⁴⁾ Zie „De arbeidersklasse in Nederland in de 19e eeuw” door dr. Brugmans en „Geschiedenis van Nederland in de jaren 1850 tot 1925”, deel I, door dr. Verberne. Beide boekwerken zijn in pocketuitvoering verschenen in de „Aulareeks”.

⁵⁾ Zie verder: „Paardekracht en Mensenmacht”, door Dr. Brugmans. Uitg. Nijhoff, Den Haag 1961, blz. 188 e.v.

⁶⁾ Dr. H. J. Prakke geeft in „Drente in Michigan”, uitg. van Gorcum, Assen 1958, daarvan boeiende en authentieke voorbeelden.

Om de vrijheid

De strijd die in de Gereformeerde kerken in de dertiger jaren gevoerd werd en die ten slotte zijn einde vond in de bekende leeruitspraken van 1942, de schorsingen én afzettingen van 1944 en volgende jaren en de vrijmaking der kerken is geweest een strijd voor de vrijheid.

Dat eist enige nadere toelichting.

Want dat woord „vrijheid” kan licht worden misverstaan. Vrijheid is iets anders dan losbandigheid, een vrij zijn van bijvoorbeeld het Woord van God. Die vrijheid zocht in de dertiger jaren niemand en die zoekt in de Gereformeerde kerken ook na haar vrijmaking nog niemand. Al evenmin zocht iemand vrijheid van de door de kerken aangenomen belijdenis geschriften, de Drie Formulieren van Enigheid, en die zoekt vandaag nog niemand. En — dat in de derde plaats — niemand zocht vrijheid van de in de kerken geldende kerkorde en die zoekt vandaag nog niemand.

Het ging om iets anders.

Er was in de kerken een reformatoerisch ontwaken, op het gebied van de wijsbegeerte. In 1926 werden aan de Vrije Universiteit twee hoogleraren benoemd, die een poging ondernamen tot een met het Woord Gods in overeenstemming zijnde wijsbegeerte te komen en zij meenden in dat pogen aanvankelijk geslaagd te zijn met een conceptie die zij typeerden als de Wijsbegeerte der Wetsidee. Prof. dr. D. H. Th. Vollenhoven legde van dit pogen van hemzelf en prof. dr. H. Dooyeweerd rekenschap af in zijn werk: Het calvinisme en de reformatie van de wijsbegeerte, waarin hij — de titel zegt het al — trachtte in het licht te stellen dat de nieuwe wijsgerige school niet revolutionair was, maar zich aan het historische calvinisme aansloot en tegelijk reformatoerisch was door het uitzuiveren van allerlei niet uit christelijke bronnen afkomstig gedachtegoed en door een nauwere aansluiting aan de Schrift.

Tegelijk viel het optreden van A. Janse, hoofd van de school met de Bijbel te Bigkerke, een geleerd autodidact, die met name door zijn diep ingrijpende Schriftstudies de aandacht trok. Met name zijn publicaties over wat de Schrift leert over de mens trokken de aandacht, om niet te vergeten wat hij schreef over de christelijke politiek, waarbij hij

streed op twee fronten. Hij keerde zich tegen de „kerkelijke” politiek zoals die met name onder de Staatkundig Gereformeerden en een destijds hervormde groepering (de Hervormd Gereformeerde Staatspartij) werd voorgestaan. Anderzijds wees hij in meer dan één geschrift op de gevaren van het opdringend fascisme en nationaal-socialisme.

In de derde, niet in de laatste plaats, was er het werk van K. Schilder, dat aanvankelijk sterk levensbeschouwelijk en literair, allengs meer theologisch georiënteerd was. Hij bond de strijd aan tegen de dialectische theologie (die ook door Janse op de korrel werd genomen), met name tegen haar invloedrijkste vertegenwoordiger Karl Barth en onderwierp ook allerlei door dr. A. Kuyper gepropageerde ideeën, die in de kerken een heersende invloed hadden verkregen, aan een kritisch onderzoek. Dat betrof vooral Kuypers leringen omtrent de z.g.n. gemene gratie, de pluriformiteit der kerk en mede naar aanleiding van het werk van prof. G. Ch. Aalders over dat onderwerp, het verbond der genade.

Voltrok zich het optreden van Vollenhoven en Dooyeweerd meer in de wijsgerige en wetenschappelijke sfeer — al drongen hun gedachten via hun leerlingen ook wel door in de kerken — het werk van Schilder en Janse trok veel meer de aandacht van de leden der kerken, mede door Schilders rechtstreekse wekelijkse publicaties en Janse's in eenvoudige en populaire trant gestelde geschriften.

Bij dat alles voegde zich als nasleep van de dusgenaamde kwestie - Geelkerken uit 1926 verschil van gevoelen t.a.v. de betekenis van het verband der kerken, vooral van de macht van de meerdere vergaderingen. Sinds de afzetting van dr. J. G. Geelkerken en een meerderheid van ouderlingen en diakenen van de kerk van Amsterdam-Zuid, in strijd met het in artikel 79 der kerkorde bepaalde, waarin zowel het optreden van het kerkverband door de naastgelegen kerk als dat van de eigen kerkeraad wordt vereist, was deze zaak aan de orde. Het toenemende streven om de eigenlijke kerkelijke regeermacht van de plaatselijke kerken te verleggen naar de meerdere vergaderingen en met name naar de generale synoden, stuitte op een verzet waarin van 1926 af onlosmakelijk de namen van prof. dr.

S. Greijdanus en van de Amerikaanse dr. Jan van Lonkhuyzen verbonden zijn, later ook die van de in 1933 tot hoogleraar benoemde prof. dr. K. Schilder.

Het verzet

Het optreden van deze mannen: Vollenhoven en Dooyeweerd, Janse en Schilder en Greijdanus stuitte onder de Gereformeerden op verzet. Dit laatste concentreerde zich met name in de hoogleraren van de theologische faculteit van de Vrije Universiteit: dr. H. H. Kuyper, dr. V. Hepp, dr. G. Ch. Aalders, dr. F. W. Grosheide en dr. J. Waterink. Een ander, dr. C. van Gelderen, bleef buiten het strijdgevoel. En in Kampen stelden zich naast de genoemde professoren dr. J. Ridderbos, dr. G. M. den Hartogh en in een latere fase ook dr. K. Dijk. Onder de hoogleraren concentreerde zich het verzet. Maar al spoedig vormde zich een achterban met name onder de predikanten.

De strijd was ontbrand.

De strijd in de kerken

Zo raakte de strijd al spoedig in volle gang. Men kan zo'n strijd betreuren, hij is voor de kerk op zichzelf geen ramp. Indien deze strijd van weerskanten gevoerd wordt met eerlijke, christelijke wapenen, indien er geargumenteerd wordt uit een overeenkomstig Gods Woord, dan is zulk een strijd voor de kerk een zegen. Dan kan hij leiden tot een verdieping van het geloofsinzicht der gemeente, tot uitzuivering van allerlei dat niet is naar Gods heilig Woord en de gelovigen verder brengen in de belijdenis der Waarheid, hen bevestigen in het geloof dat eenmaal aan de heiligen is overgeleverd en hen helpen om in de wereld zoutend zout en lichtend licht te zijn.

De ramp

De ellende is dan ook niet daarvandaan gekomen dat er onder de Gereformeerden op meer dan één punt een soms diepgaand verschil van gevoelens openbaar werd. Het was moeilijk te verwachten dat men zodra de mannen van de wijsbegeerte der wetsidee gesproken hadden, Janse een nieuwe publicatie het licht had doen zien, Schilder had geschreven, de hele gereformeerde wereld Ja en Amen zou zeggen. Deze mannen waren zelf de laatsten om dat te verwachten. Bovendien: onder de gelovigen heeft maar één Woord gezegd en is er maar één reeks van Heilige Schriften „waartegen niets valt te zeggen”: die van de kanonieke boeken, het Woord van God. Bovendien: ook de wijsgeren van de wetsidee, ook Janse en Schilder en Greijdanus waren feilbare mensen. Zij hadden de kritiek van anderen nodig, die was ook voor hen heilzaam. Maar de ellende was dat soms hetgeen door deze mannen geschreven werd critiekloos werd overgenomen, aan de andere kant werd niet eens het geduld opgebracht tot geduldig luisteren. En nog erger was dat er partijenschappen ontstonden, dat er in de kerken, in strijd met Gods Woord 'n groepsvorming ontstond: pro of contra. En er werd vergeten dat Apollo niet voor ons is gestorven en dat Paulus niet voor ons is gekruisigd.

En alsof dat alles al niet erg genoeg was: er werd tot beslechting van de strijd gegrepen naar de kerkelijke macht om de anderen monddood te maken. De synode van Amsterdam (1936) beoedde zonder dat de kerken daarom gevraagd hadden een aantal deputaten om de meningsverschillen te toetsen.

Daartegen rees verzet.

Waarom?

Om de vrijheid

De poging om de synodale macht in te zetten kwam van de kant van de meerderheid van de professoren ter synode. Niet van de kant van de hoogleraren Schilder en Greijdanus, maar van de anderen.

Zij wilden geen kerkelijke actie tegen de anderen. Dat begeerden ook Vollenhoven en Janse niet. Juist door hen en door degenen, die door hun werk gegrepen waren is gevraagd en gesmeekt: géén kerkelijke maatregelen, géén

kerkelijke uitspraken. Laat de strijd over de aanhangige zaken doorgaan zonder dat er kerkelijke barrières worden opgeworpen. En toen in 1940 nieuwe zorgen kwamen doordat ons land in de oorlog werd betrokken, is er door kerkleden en kerkelijke vergaderingen gesméékt: neem deze zaken van het agendum der synode! Indien niet definitief dan toch tot na de oorlog. Het mocht niet baten. Ondertussen ging de strijd door. Prof. Hepp schreef zijn alarmerende brochures „Dreigende deformatie”. De leeruitspraken kwamen. Ze waren, bij alle bezwaar dat men er terstond tegen hebben kon, in zoverre een opluchting dat althans niemand met name veroordeeld werd. Maar wat was hun betekenis? Waren 't richtlijnen voor verder gaand gesprek? Al spoedig bleek: ze zijn bindend. Daartegen mocht niets worden geleerd. Daarover viel niet meer te praten. Het kerkelijk leergezag had gesproken. Straks vielen er slachtoffers onder hen die deze binding verwierpen. De schorsingen en afzettingen kwamen.

De vrijmaking

De vrijmaking kwam.

De eertijds bezwaarden, nu vrijmaakten verwierpen de leeruitspraken als bindende leeruitspraken. Alle. Zonder uitzondering. En zij gingen in hun vrijgemaakte kerkelijk leven gewoon door. In de vrijgemaakte kerken bleven allerlei mensen bijeen. Mensen die sympathiseerden met de wijsbegeerte der wetsidee, anderen, die door Janse geholpen waren in het verstaan van de Schriften, weer anderen, die gcgrepen waren door Schilders arbeid, weer anderen, die dat alles min of meer van verre hadden gevolgd, niet de minste belangstelling hadden voor wijsbegeerte inclusief die der wetsidee, zich moeilijk konden vinden in Janse's aanpak, maar weinig voelden voor Schilder. Trouwens er waren door Janse gepokt en gemazelden, die tegenover Schilder hun reserves hadden en leerlingen van Schilder, die het bij Janse maar slecht vinden konden.

Maar al deze verschillen hadden hen voor 1944 niet verhinderd in één kerkgemeenschap te zijn en in en na 1944 niet om in één kerk te blijven: want in de kerk bindt ons niet enige wijsbegeerte, enige levensbeschouwelijke auteur, niet enig theoloog, maar alleen het geloof dat eenmaal aan de heiligen is overgeleverd samen.

Dat is de katholiciteit der kerk.

Tussennotitie

Hier plaatsen we even een tussenopmerking. Deze: dat van de kant der bezwaarden voor de vrijmaking nooit en nimmer om kerkelijke uitspraken en maatregelen geroepen is. Niet tegen H. H. Kuyper, niet tegen Hepp, niet tegen Aalders, niet tegen J. Ridderbos of wie dan ook.

Dat is vooral om te onthouden.

Wij hebben in het verleden gestreden om vrijheid van elke kerkelijke belemmering voor de wijsbegeerte der wetsidee, voor het werk van Janse, voor dat van Schilder en van Greijdanus. Maar wij hebben ook niet gevraagd de anderen aan kerkelijke banden te leggen. Van ónze kant is, om maar iets te noemen, nooit gevraagd figuren als S. G. de Graaf en D. Sikkels, die met de kuyperiaanse leer omtrent verbond en doop zo geen moeite hadden, kerkelijk maar aan te pakken. We hebben VRIJHEID gevraagd voor allen.

De verdere gang van zaken

Allengs kwam binnen onze gemeenschap verschil van gevoelens aan het licht over andere zaken: de vraag of wij na het kerkelijk conflict nog met de anderen blijven konden in de christelijke organisaties op politiek, sociaal en ander terrein, het onderwijs bijvoorbeeld.

Sommigen beantwoordden die vraag ontkennend op grond van het z.g.n. ethisch conflict met degenen, die in de synodale gemeenschap waren. Anderen ontkenden het ook, maar op andere gronden: zij achtten dat niet alleen in de kerk, maar ook in de a.r.-partij, in de christelijke sociale organisaties en in het onderwijs een dusdanige verlating

was van de oude beginselen dat langer meewerken niet geoorloofd was. En weer anderen meenden, ondanks hetgeen in de kerk was geschied en ondanks wat er groeide in allerlei christelijke organisatie, daar, al was het dikwijls met een bezwaard hart, te kunnen en te moeten blijven.

Zo was en is de situatie.

En daar behoefde geen bloed uit te vloeien.

Als men maar trouw was gebleven aan de oude lijn: die der VRIJHEID.

Helaas dat gebeurde niet.

Niet altijd was er van de kant van hen, die tegen de nieuwe opzet waren, tegen de broeders van „de doorgaande reformatie” was er begrip en geduld. Harde woorden vielen er tegen hen, die voor Gereformeerde politiek en voor Gereformeerd onderwijs optraden.

En het omgekeerde gebeurde óók: degenen, die niet meededen en meedoen werden worden soms als kerkleden van de tweede rang gediskwalificeerd.

Dat is Gode zij dank niet gebeurd.

Niet officieel.

Nooit in kerkelijke uitspraken.

Maar wel anders.

Wel in de weg van een gemeenschapstyrannie.

En de verdachtmaking.

En dat moest onder ons alzo niet zijn.

De situatie na de vrijmaking

De situatie na de vrijmaking was deze: wij waren gewoon Gereformeerd gebleven. Zonder bindende leeruitspraken. Dat betekent dus dat de discussie over de aan de orde zijnde vragen als de gemene gratie, de z.g.n. onsterfelijkheid der ziel, over het genadeverbond en de doop, de twee naturen van Christus; alsmede over de pluriformiteit der kerk, zoals die voor de vrijmaking aan de gang waren, gewoon konden doorgaan. Destijds heeft de synode die discussies gebarricadeerd, met uitzondering van die over de pluriformiteit, **maar niet wij**. Wij hebben ons juist van de destijds synodale bemoeienis met en belemmering van deze zaken **vrijgemaakt**.

Van de kant van een aantal bezwaarden, die ten dele niet eens met de vrijmaking zijn meegegaan, kwam over het genadeverbond en de doop des tijds een „Verklaring van Gevoelen” in het licht. Hoe men ook over deze verklaring denken moge, ze ligt en blijft voor rekening van de schrijvers. Ze ontving nooit en nimmer een kerkelijke ijk.

Kuyppers leer van de pluriformiteit der kerk is nimmer kerkelijk veroordeeld. Nooit hebben de kerken zich uitgesproken over de vraag of de mens „bestaat uit lichaam en ziel” dan wel of hij een ondeelbare levens-eenheid is, noch over de vraag of deze „ziel” na het sterven buiten het lichaam zelfstandig voortbestaat.

Zo iets als een vrijgemaakte, officieel kerkelijk geijkte leer van het genadeverbond en de doop is nooit vastgesteld.

En zoals voor de vrijmaking er vrijheid was om over al deze zaken te discussiëren, zo is die er thans ook.

Er is geen andere binding dan die aan het Woord van God. En geen andere overeenkomst dan die van de belijdenisgeschriften der kerk.

Maar zoals binnen deze binding en binnen deze overeenstemming vóór de vrijmaking allerlei discussie mogelijk was en verschil van gevoelens zonder dat juist de bezwaarden en later vrijgemaakten met beschuldigingen kwamen en zonder dat juist zij met aanklachten en alarmgeroep voor de dag kwamen zo moet dat ook vandaag nóg mogelijk zijn.

De Waarheid heeft deze vrijheid nodig.

En deze vrijheid heeft in de Waarheid zelf haar grenzen.

Maar ook daarin alléén.

Niet in de meningen van deze of gene, maar in de Schriften, waarnaar wij, zoals artikel 5 van de nederlandse geloofsbelijdenis terecht opmerkt, ons geloof regelen, waarop wij ons geloof gronden en waarmee wij ons geloof bevestigen.

De kerkelijke bemoeienis

Zo mag onder de gelovigen vrij gediscus-

sieerd worden, vrij in een vrijheid, die in de Waarheid haar grenzen vindt. In een christelijke, gereformeerde gemeenschap mag verwacht worden, dat ieder spreekt en schrijft naar wat hij uit de Schriften geleerd heeft. Daarbij kan hij zich vergissen. Niemand is onfeilbaar. Maar daarom moet hij ook bij voorbaat rekenen op tegenspraak en mag hij tevens verwachten dat hij wordt tegengesproken uit de Schriften.

Daarbij moeten de kerkelijke vergaderingen, allereerst de kerkeraden, er zich voor hoeden, niet al te snel in dergelijke discussies in te grijpen.

En ieder kerklid moet zich er voor hoeden niet al te voorbarig kerkelijke aanklachten wegens valse leer of ketterij in te dienen.

Er zijn zo veel zaken, die ook zonder dergelijk ingrijpen vanzelf terecht komen. Soms komt men vanzelf tot een oplossing. Soms verdwijnen eens „brandende kwesties” vanzelf uit de belangstelling. Gereformeerden hebben elkander vroeger over zaken als de rechtvaardiging van eeuwigheid, infra- en supralapsarisme om de oren geslagen. Die kwesties zijn uit de circulatie. Niemand loopt er nog warm voor. Niet omdat enig kerkelijk leergezag **bindende** uitspraken deed, maar omdat de doorgaande discussie verhelderend werkte. Over de kwestie van de opleiding tot het ambt van dienaar des Woords gold de hartstochten hoog op. Moest(en) de kerk(en) een eigen opleiding hebben of moest de theologische studie aan van de kerk onafhankelijke theologische faculteiten geschieden? De voorstanders van het eerste beriepen zich voor hun stelling op Gods Woord! Zo op Paulus' brief aan Timotheus.

Over het promotierecht laaide de strijd hoog op. De hele zaak beweegt ons niet meer. Niet dat er op deze punten eenstemmigheid zou zijn. Maar niemand denkt eraan het kerkelijk leven daarover in onrust te brengen. Onder ons wordt over de eerste hoofdstukken van Genesis niet eender gedacht. Ik voor mij acht de kwestie ernstig genoeg. Ik meen met ds. I. de Wolff dat hier terdege Gods Woord in geding is. Maar wat bereikt men hier met kerkelijke aanklachten tegen broeders, van wie men op goede gronden vertrouwt dat zij hartelijk begeren te buigen voor de Schrift?

Er is onder ons diep ingrijpend verschil over de kwestie van de gezinsvorming en alweer: hier is Gods Woord in geding. Maar wat baten hier kerkelijke aanklachten en eventuele kerkelijke uitspraken? Ze zouden de verwarring alleen nog groter maken, wijl ze bij de stand van het debat de consciënties niet zouden overtuigen.

Natuurlijk is er een grens.

Waar die ligt is waarschijnlijk niet in het afgetrokkene aan te geven. Een onderscheiding tussen fundamentele en niet-fundamentele kwesties baat niet: wat we geneigd zijn als niet-fundamenteel te bestempelen blijkt soms in eens van grondleggende betekenis te zijn. Al evenmin helpt een onderscheiding tussen „artikelen, waar de kerk mee staat of valt” en andere, die zulk een gewicht niet hebben. Ook het hanteren van een schema als kern en omtrek geeft geen uitkomst.

Hoe de zaken precies liggen blijkt in de praktijk.

Indien er waarlijk valse leer of ketterij is dan blijkt dat wel in de situatie waarin deze opkomen.

Geen overhaasting!

En hier dient men geval voor geval te onderscheiden. Ik denk hier aan het woord van Timotheus door Paulus geschreven: „Van sommige mensen zijn de zonden zo duidelijk, dat ze voor hen uitgaan naar het gericht, bij anderen komen ze achteraan. Zo zijn ook de goede werken aanstonds duidelijk, en die, waarmee het anders gesteld is, kunnen niet verborgen blijven”. (I Tim. 5 : 24, 25). Een woord vol van pastorale wijsheid. Daar kunnen in de gemeente, ook onder de ambtsdragers, mede onder de dienaren des Woords zonden voorkomen, die terstond voor ieder duidelijk zijn. Er kan valse leer gebracht worden, die door de gemeente, die Gods Woord kent en daarbij leeft, zonder uitstel in

het oog loopt: „de zonden gaan voor de bedrivers uit naar het gericht”, ze lopen als aanklagers voor hen uit en roepen om bestraffing. Zulke terstond duidelijke zonden kan de gemeente niet op zijn beloop laten. Ze vergen terstond ingrijpen. Een kort proces. Mensen, die zó duidelijk zondigen, moet men bijvoorbeeld niet in het ambt stellen en zo ze in het ambt dienen, niet daarin handhaven.

Maar er zijn ook andere zonden. Afwijkingen, die niet terstond in het oog lopen. Dwalingen in de leer, die niet onmiddellijk worden opgemerkt, misschien slechts door een enkeling. Deze zonden „komen achter hun bedrivers aan”. Wat in zo'n geval te doen? Niets overhaasten: als er b.v. bij een dienaar des Woords waarlijk verlaten is van des HEEREN Woord, al is dat niet terstond voor ieder duidelijk, dan komt dat wel aan het licht. We moeten in de pastorale zorg ook eens wat rijp kunnen laten worden. In zo'n geval is waakzaam afwachten de boodschap. Dan brengt ontijdig en overhaast ingrijpen alleen maar onnodig onheil.

En zo is het ook met de goede werken. Ze worden in de gemeente soms terstond als goede werken herkend. Maar ook dat is niet altoos het geval. Het kan b.v. gebeuren dat een dienaar des Woords de Schrift goed aan zijn gemeente uitlegt. Alleen: hij komt in botsing met een onschriftuurlijke traditie. Wat nu? Geduld hebben! Indien zijn werk waarlijk een goed werk voor de HEERE is, dan zal dat ook voor de gemeente wel aan het licht komen!

De moeilijkheden van nu

Ik denk bij dit woord van Paulus aan de situatie in onze vrijgemaakte kerken. Hebben wij tegenover elkander dat geduld betracht? Een beetje populair gezegd: de kat eens uit de boom gekeken? Er wordt onder ons geschorst, er zijn onder ons plaatselijke scheuringen. Er wordt onder ons verdacht ge-

maakt. Gezegd dat er onder ons een stroming is, die van de belijdenis af wil en van de kerkorde, van het ondertekeningsformulier, die een eigentijds christendom wil.

Gingen in het geval van de geschorsten de zonden voor hen uit naar het gericht? Is er, als dat niet het geval was, door degenen, die ze eerder dan anderen ontwaarden, geduldig gewacht tot hetgeen zij vermoedden duidelijk bleek?

Is dat geduld opgebracht in die plaatsen waar scheuringen zijn?

Is er met dat pastoraal afwachten te werk gegaan?

En indien er bij deze of gene gegrond vermoeden was van het bestaan van een stroming, een strömning nog wel, die van belijdenis en kerkorde en ondertekeningsformulier af en naar een eigentijds christendom toe wil, voordat dat publiek werd uitgesproken nu wel geduldig gewacht, getoetst, „Zijn deze dingen alzo?”

Het heil der vrijheid

De vrijheid — iets anders dan de losbandigheid — is ook in de kerk heilzaam. In die vrijheid worden de zonden, die niet terstond voor allen in het oog vallen, op de duur duidelijk. En in die vrijheid worden ook de goede werken, die niet terstond als zodanig worden ondertekend en aanvaard duidelijk.

Dit geduld betekent alles, behalve lijdelijkheid.

Het is wel raadzaam, ook op elkander toezien.

Maar zonder elkander overhaast en ongeduldig te beschuldigen, voor de kerkelijke „rechtbank” aan te klagen, over de klink te jagen en voor de kerkelijke bijl te brengen.

Dat heeft voor 1944 al ellende genoeg gebracht.

God beware ons voor herhaling.

G. Visee

Bij de gereformeerden betreft die achteruitgang de gewestelijke provincies, terwijl men in de andere streken vrijwel gelijk bleef. Bij de syn.-geref. is de achteruitgang nog het kleinst. Terwijl de bevolking met 19,1% toenam gingen de syn. geref. met 16,6% vooruit. Bij ons was de vooruitgang slechts 8,1%, bij de chr. geref. 8,5% en bij de geref. gemeenten 4,4%. Alleen de oud-geref. gingen relatief genomen vooruit. Ze groeiden nl. met 25,8%.

Helaas de groep, die het sterkst vooruitging was die van de Jehova's getuigen, nl. van 1694 op 12978, dat is een toename van 666,1%.

De meest onkerkelijke provincie is Noord-Holland, de meest protestantse Drente.

Om met een wat mooier cijfer te eindigen, wil ik melding maken van het feit, dat drie gemeenten meer dan 80% gereformeerden tellen. Dit zijn Bunschoten, Meliskerke en Urk. J. Meulink.

Registratie van kerken

Bij de bespreking van de dissertatie van dr. Verplanke maakte ik melding van het feit, dat volgens dr. Verplanke het departement van Justitie t.a.v. de registratie van kerken op een ander systeem was overgegaan.

Naar aanleiding van een vraag gesteld bij de behandeling van de begroting van Justitie heeft de Minister hier een nadere toelichting op gegeven. Hieruit blijkt, dat de mededeling van dr. Verplanke niet geheel juist is.

Ik laat het antwoord van de Minister hieronder letterlijk volgen: „De departementale administratie t.a.v. de kerkgenootschappen is evenals voorheen, zodanig ingericht, dat de ambtenaren steeds zich kunnen vergewissen van de corporaties, die, zich baserende op het inzicht dat zij kerkgenootschappen zijn, op grond van het bepaalde in art. 1, lid 2 van de wet van 10 september 1853, Stb. 102, de bepalingen van haar inrichting en haar bestuur aan de Regering kenbaar hebben gemaakt. Men zou deze registratie een „lijst” kunnen noemen. De mededeling van dr. Verplanke, dat het departement thans enkel een dossierstelsel zou kennen, is dus niet juist. Zij is echter wel juist in dit opzicht, dat door het departement sinds enige jaren strikt wordt vermeden voedsel te geven aan de buiten het departement wel bestaande opvatting dat die „lijst” enige externe betekenis heeft, en dat het voorkomen van een corporatie, die zichzelf als kerkgenootschap beschouwt, op die „lijst” enig juridisch gevolg heeft.

Zo wordt b.v. in het bericht van ontvangst aan de corporatie, die haar reglementen inzendt, nooit meer — hetgeen vroeger wel eens geschiedde — opgenomen, dat die corporatie op de lijst van kerkgenootschappen onder nr. x werd ingeschreven. Tot voorkoming van misverstand zij hierbij aangetekend, dat een ontvangstbericht de afzender van de reglementen slechts strekt ten bewijze van inzending, doch dat daardoor evenmin enig bewijs, dat de corporatie, die haar reglementen inzond, inderdaad enig kerkgenootschap zou zijn, wordt geleverd. De laatste vraag moet door de administratieve, administratiefrechtelijke of rechterlijke autoriteiten, ieder voor zoveel betreft het terrein harer bevoegdheid, bij voorkomende gevallen worden beslist”.

Al wordt hierbij dus enige correctie aangebracht op de mededeling van Verplanke, het is toch wel duidelijk, dat bij registratie geen moeilijkheden meer kunnen ontstaan, t.a.v. de naam van de beide kerkgenootschappen, die zich noemen „De Gereformeerde Kerken in Nederland”. J. Meulink.

Enkele cijfers

Onlangs verscheen deel 7 van de volkstelling van 31 mei 1960, waarin de cijfers betreffende de „kerkelijke gezindte” verwerkt zijn. Het lijkt me ook voor de lezers van Opbouw goed van enkele cijfers kennis te nemen. Al zijn ze dan niet ter bemoediging, ze kunnen wellicht tot lering strekken.

Kerkelijke gezindte	31 mei 1947	31 mei 1960
Rooms-Katholiek	3703572	4634478
Nederlands-Herv.	2988839	3240481
Gereformeerd	935956	1068600
Overige kerk. gezindten	355918	416170
Geen kerkel. gezindte	1641214	2102235
Totale bevolking	9625499	11461964

Ten aanzien van groei, respectievelijk afname geven de percentages een duidelijker beeld.

De Rooms-Katholieken stegen van 38,5 op 40,4%.

De Nederlands-Hervormden daalden van 31 naar 28,3%.

De Gereformeerden daalden van 9,7 naar 9,3%.

De overige kerkelijke gezindten van 3,7 naar 3,6%.

Het percentage van hen, die tot geen enkele kerkelijke gezindte gerekend wensten te worden, steeg van 17,1 tot 18,4%.

Onder de rubriek „Gereformeerden” zijn opgenomen de syn. en de vrijgem. gereformeerden, de Chr. gereformeerden, de Geref. gemeenten en de Oud-geref. gemeenten, de Geref. gemeenten en de Oud-geref. gemeenten.

Merkwaardig zijn de verschillen tussen de gegevens van de volkstelling en die van de kerkelijke administraties.

Zo gaven zich bij de volkstelling minder mensen op als roomskatholiek (nl. 340.000) en ned. hervormd (100.000) dan in de administraties van deze kerken geboekt staan. Het is niet onwaarschijnlijk, dat dit in hoofdzaak mensen

betreft, die nog wel zijn ingeschreven, maar zich toch niet meer als lid beschouwen.

Bij de Gereformeerden is het beeld anders. Als syn. gereformeerden meldden zich 785.000, welk aantal 30.000 hoger is dan de kerkelijke administratie aangeeft.

Bij onze kerken dekt het administratiecijfer (97.000) het tellingsresultaat (96.000) vrij goed. Wellicht hebben deze 1000 verzuimd een toevoeging bij „gereformeerd” te doen?

Als chr. gereformeerd hebben zich 74.000 gemeld. Daarbij zijn ook de uitgetreden kerken. Het cijfer lijkt wat aan de hoge kant, daar de officiële chr. geref. kerken slechts 63.000 leden tellen volgens het jaarboek 1960.

Als behorend tot de gereformeerde gemeenten, waaronder beide kerkgroepen van die naam begrepen zijn, gaven zich 93.000 op. Ook dit cijfer ligt weer 18.000 hoger dan de kerkelijke administratie aangeeft.

Als oud-gereformeerd gaven zich voorts nog 20.000 mensen op. Over het algemeen gaven zich meer mensen als gereformeerd op, dan in de kerkelijke registers zijn ingeschreven. Nu heeft het Leger des Heils gewoonlijk een hogere opgave, dan hun werkelijk ledental is, omdat vele sympathiserenden zich als zodanig opgeven. Het is echter weinig waarschijnlijk, dat zich ten aanzien van de gereformeerden een zelfde verschijnsel zal voordoen. Vermoedelijk hebben vele hervormden zich per abuis bij de volkstelling als gereformeerd gemeld.

Wat de overige kerken aangaat, als grootsten kwamen uit de bus de Evangelisch-Luthers met 67.000 en de Doopsgezinden met 62.000 leden.

Als Israëliet meldden zich 13.000, terwijl bij het Israëlietisch genootschap 17.000 staan ingeschreven.

Curiositeitshalve zij vermeld, dat Nederland 248 Boeddhisten, 9 Brahmanen, 63 Confucianen, 176 Hindoes en 1399 Islamieten telt. Terwijl Rooms-Katholieken en niet-kerkelijke vooruitgingen, was er bij vrijwel alle protestantse kerken achteruitgang.

PERSSCHOUW

Oriëntatie in deze tijd

Kennen wij onze tijd? Kennen wij de „geest dezer eeuw”? Kennen wij de afgoden die de mensheid van onze dagen dient?

Dit zijn belangrijke vragen. Van het antwoord dat er op gegeven wordt hangt het mee af of wij in staat zullen zijn vandaag de geestelijke strijd waartoe we geroepen worden te strijden. Want daarvan hangt het af of we de werkelijke fronten zien in de werkelijke strijd die er nu tussen het koninkrijk van God en dat van deze wereld woedt.

Het zou niet de eerste maal zijn dat de kerk, onder andere door het niet herkennen van de gedaante, de wapens, de tactiek van de Gode vijandige wereld te midden waarvan zij leeft, hopeloos faalde in de haar door God opgelegde worsteling. Toen b.v. als gevolg van de Aufklärung in de achttiende eeuw het rationalisme als een kille wind over West-Europa streek is de kerk zonder het zelf te beseffen voor deze vijand smadelijk gecapituleerd. Ze heeft — het is vooral achteraf gezien een huiveringwekkend schouwspel — geprobeerd Beëlzebul uit te werpen met behulp van de overste der duivelen. Men probeerde namelijk het rationalisme vooral met behulp van een gechristianiseerd rationalisme uit te werpen. En natuurlijk was het resultaat van dat ondernemen een mordante nederlaag.

En daar komt nog wat bij. In dezelfde mate als de kerk haar éérste, haar werkelijke strijd tegen de werkelijke vijand van de dag niet strijdt ontstaat er in de kerk verwarring. Er komt verdeeldheid, twist, wantrouwen. Zij die krachtens hun geloof naast elkaar behoorden te staan, zetten zich tegen elkaar af. En tot overmaat van ramp gaan tegelijk velen die willen leven uit het geloof in Jezus Christus een bondgenootschap aan met lieden die door de geest van deze eeuw werden geïnfecteerd.

Daarom klemt de vraag: Kennen we onze tijd? Kennen we de „geest dezer eeuw” in zijn jongste gedaante? Weten we b.v. van welke geest de moderne literatuur is doortrokken? De boeken van lieden als Mulisch, Hugo Claus, Van 't Reve, Jan Wolkers, Rodenko en vele anderen die door tienduizenden jongeren — ook uit onze kring — worden verslonden? Kent men de geest van de levensfilosofie, het praktische pragmatisme, het materialisme, het nihilisme, die veel meer dan men vermoedt ook in onze jeugd infiltreert. Kent men het radicale atheïsme, de eindfase van een ontwikkeling welke door Anna Blaman op deze navrante wijze getekend werd: „het gebeurt in elk denkend wezen op dezelfde manier, eerst verliest hij (God) zijn baard, dan heel zijn persoonlijke concreetheid, dan zijn hemeltrouwen dan is hij niet meer ergens maar overal, en tenslotte is hij niet meer overal maar nergens” (In: „Op leven en dood”).

Een gereformeerde leraar vertelde me eens dat hij in de hoogste klas van een lyceum eens een les had gewijd aan Nietzsche. Hij had geprobeerd zo duidelijk mogelijk de geest van diens filosofie te tekenen. De leerlingen hadden nooit iets van Nietzsche zelf gelezen. Ze luisterden met ongewone spanning. En toen de les afgelopen was zei meer dan één: „Zó is het!” „Zó is het leven”. Deze jonge mensen hadden in wat hun leraar vertelde hun eigen tijd herkend. Wat ze uit hun lectuur en uit „het leven” zoals zich dat van alle kanten en via allerlei kanalen aan hen opdrong hadden gezien, gevoeld, ervaren, was hun door wat hun leraar over Nietzsche vertelde duidelijk, bewust geworden. Het nihilisme dat ze veelal onbewust hadden ingedemd kreeg door wat ze over Nietzsche hoorden gestalte voor hen.

Schilder zei meermalen dat het moeilijkste bij het preken z.i. bestond in het kennen van de tijd. Als een predikant zijn tijd niet verstaat, niet „aanvoelt” zal hij vele van zijn hoorders, en juist hen die in het „volle leven” staan en daarin een strijd op leven en dood moeten voeren, niet bereiken. Hij raakt ze niet in hun werkelijke leven en levensstrijd. Hij raakt hen niet in dat waar het in feite in het leven van zijn hoorders om gaat, waar het tégen gaat.

We vonden in „Schering en Inslag” een voortreffelijk artikel van Prof. Van Riessen waarin hij een analyse geeft van het geestelijk leven, men kan ook zeggen: het geestelijke lijdens van onze dagen. Verdeeld over enkele nummers zullen we het in Opbouw opnemen.

Mensen, die in een vreemde omgeving komen, zullen zich eerst willen oriënteren. Zij hebben iets op het oog, zij zijn het een of ander van plan, maar zij kunnen daar in geen enkel opzicht gevolg aan geven, voordat zij zich georiënteerd hebben. Wat zij dus zullen doen is op verkenning uitgaan teneinde de omgeving min of meer in kaart te brengen.

Zulk een verkenning is het onderwerp van dit artikel, bedoelend een bijdrage te leveren tot een betere oriëntatie in deze tijd. Met een beperking evenwel. Als ik het beeld nog even mag gebruiken: wij willen niet een vreemde stad verkennen aan haar gebouwen en straten, maar een ons onbekend gezelschap. Wil men daarin thuis raken, dan is het nodig achter de woorden, ogen en gebaren zoekend te tasten naar de motieven, naar het waarom. Wie dat niet doet, en wij doen dat meestal intuïtief, reageert voortdurend verkeerd. Hij blijft gedesoriënteerd en komt niet op zijn gemak.

Wij willen dus in dit artikel op verkenning achter alles wat zich aan ons voordoet, op verkenning in het geestelijk*) leven van deze tijd. Dat is nogal wat voor een artikel. Maar wie op de laatste bladzijde concludeert, dat ik lang niet alles opgemerkt heb, dat er nog veel meer te koop is, trapt natuurlijk een open deur in. Landkaarten, waarop alle wegen, inclusief de

fietspaden, aangegeven zijn, zijn voor sommige doeleinden bruikbaar. Voor een ander doel kan het nodig zijn zich te beperken tot de hoofdwegen. Zo'n doel hebben wij thans op het oog. Maar het is dan wel zaak, dat men geen hoofdwegen vergeet en ook geen fietspad als een hoofdweg aangeeft.

Ik sprak van een vreemde omgeving. Is dat wel juist in ons geval? Gaat het niet om onze eigen en dus vertrouwde omgeving? Het is dunkt mij een van de klemmendste argumenten voor de behandeling van ons onderwerp, dat de Westerse mens zo vervreemd is van zijn omgeving, van de natuur, van de cultuur, van de medemens, van zichzelf. Hij is in veel sterker mate gedesoriënteerd dan zijn voorouders ooit waren. Zo is hij in belangrijke mate zijn vertrouwen kwijt geraakt en leeft hij temidden van vele vraagtekens. En dat terwijl de mens, ook alweer in veel sterker mate dan ooit tevoren, onderweg is in ieder opzicht.

De geschiedenis is in een stroomversnelling terechtgekomen en zij sleurt ons mee op haar wegen. Maar het wordt ons hoe langer hoe onduidelijker, waarheen de weg leidt. Sommigen proberen daarom angstig op de plaats rust te houden, anderen raken verdwaald, weer anderen wanen zich het veiligst zolang ze met de optocht meelopen, hoewel men daarin ook niet weet, waarheen de tocht gaat.

Dat alles helpt ons echter niet. Als wij dit leven op christelijke wijze willen besteden — niet uitwijken en ook niet meelopen —, en dat is het wat o.a. bedoeld is met gereformeerd zijn, dan zullen we van een vreemde omgeving een vertrouwde moeten maken. Dan zullen we haar dus moeten leren kennen vanuit haar geestelijke achtergronden.

Nu nog even over de vraag, hoe de verkenning mogelijk is. Wie in een hem vreemde stad komt, is er toch niet volstrekt vreemd. Hij weet immers al, wat een weg is, wat een huis is, omdat hij uit de zin ervan iets weet over de structuur. Zo is het hier ook. We beginnen onze verkenning toegerust met kennis. Niet alleen de zojuist bedoelde. Er is een nog belangrijker, wijd geopenbaarde kennis, die alle overige kennis richt. We hebben op onze verkenningstocht een lamp voor onze voet: Gods Woord. Dat rijke, betrouwbare Woord alleen kan ons geestelijk terecht helpen. Het is ons begin, het wijst ons de weg, het licht ons voor, het doet ons schriftuurlijk denken. De Bijbel oriënteert ons in onze verkenningen, zodat we van alles de juiste maat kunnen nemen en in rekening kunnen brengen. Dat is natuurlijk niet zo gemakkelijk, zeker niet in onze tijd, maar we zijn zo tenminste op de goede weg, op de weg waarop men wijzer kan worden.

En daar gaat het immers om. Als wij met wijsheid willen handelen, en dat vraagt God van ons, dan zullen we wijzer moeten worden in het verstaan van het geestelijk klimaat van onze tijd. Om zo wijzer te worden moet men echter reeds wijs zijn, dat is in het geloof verbonden zijn met Christus, die de wijsheid Gods is. In die grond kan de wijsheid groeien.

Het is duidelijk, dat wie de Bijbel dichtlaat, uit de tijd acht en op zijn denken of Joost mag het weten waarop vertrouwt, zich bij zijn verkenning niet zal kunnen oriënteren. Hij komt op de een of andere doodlopende weg uit. Niet omdat ik dat zeg, maar omdat de Bijbel dat zegt. De wereldse mens verstaat de geestelijke dingen niet. Zij kunnen alleen verstaan worden door de geestelijke**) mens, dat is de mens die door de Heilige Geest geleid wordt in de waarheid van Gods Woord. Dan is het dus ook zo, dat een eenvoudig man, die bij zijn Bijbel leeft, thuis is in zijn tijd, terwijl de knapste cultuurfilosoof, die de Bijbel, ook de zijne, gesloten laat, een vreemde in zijn omgeving is, omdat hij haar wezenlijk niet doorziet. Wat de laatste betreft zijn er thans nogal wat denkers die belijden, dat ze niet beter weten dan dat de wereld absurd en volstrekt willekeurig is. Wat de eerste betreft is het nogal dwaas, alhoewel als modeverschijnsel wel te begrijpen, wanneer christenen, zich beroemend op hun bescheidenheid, menen dat de schriftuurlijke balans van de geschiedenis niet op te maken is.

*) Geestelijk is, tenzij duidelijk anders blijkt, hier en in het volgende niet tot de betekenis beperkt, die de Bijbel er in de tegenstelling geest-vlees aan hecht.

**) Hier is de term uiteraard in de strikt bijbelse zin opgevat.

Nog steeds „Eindhoven”

Nog steeds komen reacties los op „Eindhoven”. We geven die graag door.

Want we geloven vast dat er in „Eindhoven” een werking des Geestes is openbaar geworden die even heerlijk en noodzakelijk als zeldzaam is.

Daarom is „Eindhoven” zo'n schoon gebeuren. Het kontaktblad van de Geref. Kerk van

Eindhoven publiceerde de volgende brieven:

De eerste is gericht aan de Kerkerad van de Gereformeerde Kerk van Eindhoven, de tweede aan die van de Christel. Gereformeerde Kerk.

Weleerwaarde en Eerwaarde Broeders,

Met grote belangstelling heeft de Raad van de Gereformeerde Kerk te Winschoten het „getuigenis”, dat U in de maand februari van dit jaar tesamen met de Kerkerad van de Christelijke Kerk ter plaatse hebt doen uitgaan, gelezen.

Hij wil niet nalaten zijn hartelijke blijdschap tegenover U uit te spreken over wat de HEERE tot dusver onder U heeft willen werken. Tevens deelt de Raad U gaarne mede dat het lezen en overwegen van bedoeld getuigenis geleid heeft tot het dringend verzoek aan de Kerkerad van de vorig jaar alhier geïnstitueerde Christelijke Gereformeerde Kerk zo spoedig mogelijk met hem te vergaderen om — onder de zegen des HEEREN — wegen te vinden, welke leiden mogen tot een samenwonen in enigheid van het ware geloof.

Broeders er zullen op de weg, die de HEERE thans doet gaan, nog vele moeilijkheden overwonnen moeten worden. Blijft echter geloven dat Hij, Die Zijn Kerk vergadert, beschermt en onderhoudt — op het voortdurend gebed — Zijn knechten de nodige wijsheid en voorzichtigheid in het bewaren van de reeds geschonken eenheid met de zusterkerken en in het najagen van de eenheid met hen, die een even dierbaar geloof ontvangen hebben, niet zal doen ontbreken.

U in rijke mate de leiding des Geestes toebiddend, doet de Raad U zijn christelijke groot toekomen.

Namens de Kerkerad van de Gereformeerde Kerk,
H. van Ommen, praeses h.t.
K. C. Kamminga, scriba h.t.

Weleerwaarde en Eerwaarde Broeders,

Met grote dankbaarheid heeft de Kerkerad van de Gereformeerde Kerk te Winschoten het „getuigenis” gelezen, dat U tezamen met de Raad van de Gereformeerde Kerk te Eindhoven deed uitgaan. Tevens heeft hij via de kerkelijke pers kennis genomen van de besluiten van Uw classis Utrecht en Uw particuliere synode.

Als reactie op het één en ander voelt de Raad zich gedrongen U blijk te geven van zijn hartelijk medeleven door U toe te bidden in de overtuiging „hier wordt geen kerkelijke revolutie gepleegd, hier wordt gebouwd aan de muren van Sion” (aldus Ds. S. van Zwoll in „Ons Kerkblad” d.d. 29 maart 1963) in wijsheid en voorzichtigheid wegen te vinden en te bewandelen, die leiden tot het zowel plaatselijk als ook landelijk samengaan van de éne kudde onder de éne Herder Jezus Christus.

U de verzekering gevend dat wij U en Uw werk in de voorbode blijven gedenden, doet de Kerkerad U zijn hartelijke groet toekomen.

Namens de Kerkerad van de Gereformeerde Kerk,
H. van Ommen, praeses h.t.
K. C. Kamminga, scriba h.t.

Het is goed dat zulke brieven worden verzonden.

Voor de afzenders en voor de geadresseerden. Maar het is nog nodiger dat er **gebeden** wordt om bestending en voortgang van wat er, in Eindhoven begonnen is.

Zou dat gebeuren?

Als dat niet het geval is dan zal God zelf ongedaan maken wat in Eindhoven begonnen is.

C. V.

Het heengaan van ds Zwartz

In het begin van november heeft ds. Zwartz, emeritus-predikant van de Geref. Kerk van Vlaardingen, de gemeenschap met onze kerken verbroken. In het Kerkblad van de Gereformeerde Kerk van Vlaardingen schreef ds. W. H. de Boer over deze stap het volgende artikel.

Wanneer ik me zet tot het tikken van de memorabilia uit de afgelopen weken, voorzover ze op onze gemeente direct betrekking hebben, zal het niemand van U verwonderen, dat we in de eerste plaats denken aan het feit, dat Ds. Zwartz zich heeft onttrokken aan de gemeenschap van de Gereformeerde Kerk te Den Haag-Oost en zich heeft gevoegd bij de Synodaal-Gereformeerde Kerk aldaar.

Toen we dit op zondag 10 november afkondigden, is wel gebleken, hoe diepe indruk deze onttrekking op de gemeente maakte en hoezeer deze verbreking van de kerkelijke band menigeen heeft geschokt. Onze gemeente heeft zich langzamerhand hersteld van de wonden, die in 1950 bij het heengaan van Ds. Bos en zovele gemeentelieden zijn geslagen, al herinneren de lidtekens

nog telkens pijnlijk aan wat toen is geschied.

Nu heeft Ds. Zwarts de weg terug gemaakt. Hij was onze emeritus-predikant, met wie in de 3^{1/2} jaar, dat hij onze herder en leraar was, hechte banden gelegd zijn ondanks een later aan de dag tredende benadering zijnerzijds van de problematiek in onze vrijgemaakte kerken, die anders was als die van velen onzer leden. We hebben hartelijk met hem meegeleefd in dagen van beproeving en van blijdschap. De slag is dan ook hard aangekomen. Ik meen bij velen een zekere verslagenheid te hebben aangetroffen, die begrijpelijk en ook schriftuurlijk is.

Hoewel we met dankbaarheid terugdenken aan de vele arbeid, die Ds. Zwarts in de Vrijgemaakte Kerk te Vlaardingen heeft verricht, moeten we het toch uitspreken, dat we zijn daad diep betreuren. Wij voor ons delen zijn mening niet, dat de gronden voor de Vrijmaking vervallen zijn, zodat de weg tot hereniging zou zijn gebaad. Naar onze overtuiging is ook geen van beide bij het zo diep ingrijpende conflict betrokken kerken met een individuele overgang gebaat. Er worden geen moeilijkheden langs deze weg opgelost, ze worden alleen maar vergroot.

Het feit ligt er echter en daaraan is niets meer te veranderen. Ik herhaal hier wat ik in de preek na de afkondiging, een preek, die reeds gereed was, toen nog niet bekend was, dat U zulk een mededeling moest worden gedaan, hebt gezegd: „We nemen maar weer vrolijk ons kruis op en trekken verder”. We zijn er immers zeker van, dat Gods Eniggeboren Zoon, onze Here Jezus Christus, Zijn werk zal voleindigen.

Daarbij wordt het ons niet gemakkelijk gemaakt en duizend zorgen, duizend noden kwellen ons angstvallige hart, maar onrustig is ons hart in ons, tot het rust vindt in God, naar het beroemde woord van Augustinus in zijn „Belijdenissen”.

Bij dat voorttrekken denk ik dan óók aan het voortgaan in de weg der vrijmaking, waarbij ik accentueer, m'n aandacht te hebben bij de Vrijmaking, zoals ze in 1944 heeft plaats gevonden.

Ik verhele mezelf niet, dat in de reacties op het uittreden van Ds. Zwarts opnieuw aan de dag is getreden een verschil in opvatting inzake de kerk en de vrijmaking. Het heeft geen zin dit te verdoezelen. Ik vlij me ook niet met de gedachte, dat wat U thans onder ogen krijgt, Uw aller onverdeelde instemming zal hebben. Die tijd is onherroepelijk voorbij, helaas. We kunnen dat betreuren, maar struisvogelpolitiek zal ons niet baten. Als maar één ding zeker is, dat we namelijk in de huidige situatie deze gang afkeuren, met in ons hart de verootmoedigende vraag, of we ieder voor zich alles hebben gedaan om het klimaat, waarin deze gebeurtenissen mogelijk worden, tegen te staan. En als maar zeker is, dat we op de plaats, waar we geroepen zijn, blijven in de aanvaarding van de opdracht tot de strijd tegen bovenschiftuurlijke bindingen en hiërarchie.

We beleven in onze kerken dagen van grote verwarring en onrust. Ik behoeft dat heus niet te adstrueren, u weet het evenzeer als ik. En deze „overgang” van Ds. Zwarts ligt daar ook niet als een te isoleren feit. Ze hangt samen met de discrepanties, die onder ons worden aangetroffen. Ds. Zwarts is niet de eerste; er zijn al zoveel predikanten, ambtsdragers en gemeenteleden gegaan. En nooit horen we van nieuwe vrijmakingen. Laten we ons allen de vraag stellen, waaraan dit toch ligt. Misschien brengt dan ook deze drukking van de melk boter voort.

En geve God ons de genade, om in trouw te volharden. Hij ontferme Zich over onze gemeente en over onze kerken. We zien ds. Zwarts node en met leedwezen gaan. We zijn ervan overtuigd, dat voor deze stap geen welgefundeerde gronden zijn. De zaak, die tussen ons en de syn. geref. kerken ligt, is niet tot de ware bevrijdende solutie gekomen. Ach, zei men maar: Broeders, we hebben verkeerd gedaan en gedaan wat kwaad was in Gods oog. We zouden direct klaar staan en het broederhart zou zich verheugen. Maar zover is het niet.

De moeiten in onze eigen kerken, waar naar mijn inzicht en tot mijn ontsteltenis dingen gebeuren, die we zo gegispt hebben in de veertiger jaren, maken ons klein en nederig. Maar we zien óók in de vrijmaking een element van bevrijding; het moge soms bedolven worden onder allerhande ballast, theologische en kerkrechtelijke ballast, maar in alle nood houden we die als een kostbaar kleinood in de hand: de strik brak los en wij zijn vrijgeraakt.

Geve onze God, dat deze belijdenis moge triumperen over de hele linie. d. B.

Dit is een waardig, een aangrijpend stuk. Er trilt in de liefde, die gekwetst werd, maar die niet werd uitgeblust.

Een hartekreet als deze grijpt dieper in de consciëntie dan tien harde doemvonnissen.

En het stelt ons allen voor de vraag: hebben wij alle broeders wel waarlijk lief en houden we ze om Christus wil wel gelovig vast. C.V.

KERKNIEUWS

Beroepen te Den Helder: J. van Bruggen te Ruinerwold-Koekange.

Bedankt voor Daarlerveen: J. Geersing te Zuidwolde (Dr.); voor de Can. Ref. Church te Smithers (B.C.): G. Mulders te Ulrum.

Afscheid ds J. Bomhof: het afscheid van ds J. Bomhof te Marknesse en Nagele is bepaald op zondag 15 december a.s.; te Marknesse om 10.45 uur en te Nagele om 2.30 uur.

P.S. Drenthe verwerpt bezwaren

De Part. Synode in het ressort Drenthe heeft zich omstandig bezig gehouden met bezwaren tegen een besluit van de classis Hoogeveen i.z. de ambtelijke positie van de toenmalige predikant van de toen bestaande kerk te Emmercompasuum-Emmererfscheiderveen.

De Part. Synode heeft de bezwaren van de vroegere predikant van E.E.E.C. ds A. Duits niet steekhoudend bevonden. Deze heeft niet aangevoerd dat de classis Hoogeveen in strijd met Gods Woord en/of de geldende kerkenordening heeft gehandeld.

Ook de bezwaren van andere broeders werden door P.S. afgewezen, daar ook deze broeders niet hebben aangetoond dat de gewraakte uitspraak der classis van Hoogeveen zou strijden tegen Gods Woord of tegen de artikelen van de K.O.

P.S. Noord-Holland over Beverwijk

De Particuliere Synode van Noord-Holland kwam op 11 november j.l., haar vijfde zittingsdag in dit jaar, tot de afronding van haar oordeel over „de zaak-Beverwijk”. In een tal zeer uitvoerige overwegingen en uitspraken veroordeelde zij zowel de leer van de predikant met betrekking tot de omstrede punten als het in doleantie gaan van de kerkeraad.

Predikantenconferentie

Op woensdag 8 januari 1964 zal te Kampen de voortzetting gehouden worden van de bespreking op het referaat van drs J. Faber over „Nieuwere vragen inzake de ekklesiologie”.

Het referaat wordt gepubliceerd in de aflevering van het Gereformeerd Interfacultair Tijdschrift „Lucerna”, die wellicht nog deze maand zal verschijnen en die tevens een opstel van de heer J. van Dalen bevat over de historische interpretatie van art. 36 N.G.B. Losse nummers ad. f 2.50 zijn aan te vragen bij de administrateur, de heer F. van Boven, van Zegwaardstraat 254, Voorburg (giro 523983 t.n.v. Administrateur Lucerna).

De conferentie begint om half elf.

ADRESSEN

Dordrecht: C. Hordijk, Giessenstraat 16, Dordrecht.

Ds J. Bomhof: vanaf heden Midlumerlaan 39 te Harlingen; telef. 05178-2874.

Curaçao, scriba: J. C. van Dam, St. Michielweg 29, Julianadorp, Curaçao (N.A.).

DE THEOLOGISCHE HOGESCHOOL

Op 6 december j.l. droeg Prof. Veenhof het rectoraat van de Theol. Hogeschool over aan Prof. Doekes. Na het uitspreken van een rede over: „Liturgie en prediking bij Calvijn”, vermeldde hij de volgende Fata Academica:

Wanneer we het nu afgesloten academiejaar overzien, ontdekken we eerst de schaduw, welke daarover lag ten gevolge van de ziekte van Prof. Jager. Reeds sinds half februari was hij aan de arbeid van de Hogeschool onttrokken. Ons medeleven gaat ook nu naar hem uit. En wij willen onze gebeden vermenigvuldigen voor zijn geheel herstel, opdat hij zijn zo belangrijke en gewaardeerde arbeid spoedig moge hervatten. Door curatoren werd aan lector Wielenga verzocht tijdelijk een gedeelte van de arbeid van Prof. Jager over te nemen, aan welk verzoek deze met grote bereidwilligheid heeft voldaan.

Wat voorts de overige personalia betreft: we willen er ook hier en nu aan herinneren, dat de president-curator in ongebroken kracht en vitaliteit mocht herdenken, dat hij voor vijftig jaar in het ambt werd bevestigd en dat curator Hetinga zijn veertig-jarig ambtsjubileum heeft gevierd. De senaat heeft op die jubilea aan zijn meeleven en aan zijn dankbaarheid voor wat deze broeders voor de Hogeschool hebben gedaan, uiting gegeven.

Ten aanzien van de normale academische feiten en gebeurtenissen valt het volgende te vermelden. Op 6 december 1962 droeg Prof. Kamphuis het rectoraat aan de vandaag aftredende rector over na een rede te hebben uitgesproken over het thema „De hedendaagse kritiek op de causaliteit bij Groen van Prinsterer als historicus”. De cursus 1962-1963 werd gesloten op 31 mei j.l. Dit geschiedde met een toespraak van de rector over 1 Kor. 13 : 1-3. Op 27 september van dit jaar opende de pro-rector de nieuwe cursus met een speciaal college, dat hij als titel gaf: „Geen onbegonnen werk”. Voor de aanvang van de cursus hadden zich vier studenten, onder welke één spanjaard, voor het eerst in het album studiosorum laten inschrijven. Geregenseerd werden toen veertig bullen van studenten, die zich voorbereiden voor het kandidaatsexamen en acht en twintig kandidaten, die het oog gericht hebben op het doctoraal examen of de promotie. Van 6 december tot vandaag werden zes kandidaatsexamens afgenomen, tweemaal zonder dat het begeerde doel werd bereikt. Vier propaedeutie konden tot de theologische colleges worden toegelaten.

Een zaak, welke in het afgelopen jaar de bijzondere aandacht van curatoren en senaat vroeg was de wijziging, welke bij de wet werd aangebracht in de vereisten voor de toelating tot de studie aan de theologische faculteiten van de openbare universiteiten. Het is thans zo, dat ook bezitters van het diploma Gymnasium of Lyceum of Staatsexamen B en zij die met goed gevolg het eindexamen van H.B.S. A en B, Kweekschool voor onderwijzers of Hogere Technische School hebben afgelegd zich als student in de theologie aan de rijksuniversiteiten of de gemeente-universiteit van Amsterdam kunnen laten inschrijven en zich als zodanig, in bepaalde gevallen na het afleggen van een speciaal tentamen, aan de examens kunnen onderwerpen. Omdat deze wijziging een ernstige bedreiging van een soliede theologische vorming geacht moet worden, wordt zij enerzijds allerminst met vreugde begroet. Aangezien evenwel onze Hogeschool zich wat de wetenschappelijke vereisten voor de toelating tot de colleges en examens betreft steeds hebben aangesloten bij wat daaromtrent door de wet op het Hoger Onderwijs was bepaald, raakt de nieuwe rijksregeling haar direkt. Tot een concreet besluit dienaangaande zal het spoedig komen.

Met onverflauwde liefde en toewijding heeft het bekende Vrouwen-comité, geassisteerd door zijn honderden grote en kleine medewerksters, ook dit jaar weer voor de bibliotheek gezorgd. We zien in de 22.000 gulden die op de laatstgehouden Schooldag werden overhandigd een materieel teken van de grote liefde, welke in onze kerken voor haar Theologische Hogeschool leeft. Dezelfde liefde kwam ook in de druk bezochte Schooldag van dit jaar duidelijk tot uiting.

Aan het einde van dit rectoraat gekomen is het mij een behoefte de pedel te danken voor zijn voor mij onontbeerlijke assistentie.

En thans moge ik overgaan tot de laatste akte van een aftredende rector, namelijk het inaugureren van zijn door de curatoren als zodanig aangewezen opvolger. Uw liefde voor de School en Uw akribie bij alles wat U is opgedragen kennend, Hooggeleerde Doekes, geven wij met vreugde de rectorale waardigheid aan U over. En U het symbool daarvan omhangend, proclameer ik U, professor doctor Lourens Doekes, voor het komende jaar tot rector aan onze Hogeschool. God zegene haar onder Uw rectoraat.

Drukkerij Steenberg

ZEIST - TELEFOON 03404 - 12452

★

Periodieken

Boekwerken

Handeldrukwerk